याय मुनिमपृच्छत् । विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति विमोक्षः सम्यग्ज्ञानम् यतः स्वयंज्योतिष्ट्वरूपं मोक्षाङ्गमात्रमेव निर्णीतमतः कारणादूर्ध्वमङ्गनिर्णयादनन्तरं विमोक्षायैव मोक्षसाधनभूताद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानायैव ब्रूहि यथा मोहत्रासादिजनको मृत्युरात्मनः स्वभावो न भवति तथा मामुपदिशेत्यर्थः ॥१६॥ एवं राज्ञा नियुक्तो मुनिर्मोहत्रासाद्यभावप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणो मृत्युर्नात्मनः स्वभाव इति दर्शयितुं प्रवर्तमानस्तावत्स्वप्नस्थानाज्जागरितदेशागमनमाह य एषः स्वप्ने दर्शितः स्वयंज्योतिः स प्रकृत आत्मा स्वप्नात्ते स्वप्नस्थाने पुनः स्वप्नादूर्ध्वं प्रति पूर्वस्माद्गमनात्प्रातिलोम्येन न्यायं निश्चयेनागमनं यथा स्यात्तथा प्रतियोनि जागरितसर्गाय पूर्वगृहीतवासनामयं स्थानं प्रत्यागच्छति बुद्धात्तायैव जागरणायैव जागरणानुभवायेत्यर्थः । ननु स्वप्नऽआत्मा रत्यादिकं करोति चेत्तत्फलेनापि सम्बध्यते यथा जागरिते कर्म कुर्वंस्तत्फलेन सम्बध्यतऽइत्याशङ्कां वारयति स यदिति । अनन्वागतोऽननुबद्धः । ननु स्वप्ने इन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा क्षरेद्यदि रेतःस्खलननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्मनः स्वप्ने कर्मसम्बन्धाभावेनोपपद्यतऽइति चेत् नैतत्स्वप्नसम्भोगनिमित्तं प्रायश्चित्तं किंतु सत्यादेवेन्द्रियलक्षणादाधाराद्रेतसः क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रतिपन्नत्वनिमित्तं च अन्यथा परनारीसंगमननिमित्तमपि प्रायश्चित्तं विदध्यात् न स्वप्ननिमित्तमात्रम् तस्मान्न स्वप्नकृतेन कर्मणा तत्फलेन चात्मा सम्बध्यते । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षैकहेतुत्वात् ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि ॥१७॥ एवं स्वतन्त्रज्योतिरात्मावस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्तस्थानद्वयसंचरणसंसारधर्मैरसंस्पृष्टोऽवशीकृतोऽसङ्गत्वादिति प्रतिपादितम् तत्र संचरन्नपि कथं तेन न वशीक्रियतऽइत्यत्र दृष्टान्त उच्यते यद्वा स्वप्नात्तबुद्धात्तात्मकावस्थाद्वयस्य मिथो व्यभिचारात्तदनुस्यूतस्यात्मनस्तद्विलक्षणत्वं तद्गतकर्मात्मकादासङ्गान्मृत्योर्विविक्तत्वं च यद्दर्शितं तत्रेदानीं दृष्टान्तमाह । कूले तीरे तटौ ॥ अतोऽस्यात्मनः संसारित्वमाविद्यकमेव न स्वतः तस्यां निवृत्तायां तु स्वतःसिद्धैव तस्य मुक्तिरिति स वाऽअयं पुरुषो जायमान इत्यारभ्य (क° ८.) मत्स्यवाक्यान्तस्य ग्रन्थस्य समुदायार्थः ॥१८॥ एवं महामत्स्यदृष्टान्तोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमात्मस्वरूपं दर्शितम् तथाप्येकैकस्मिन्वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनान्न पुञ्जीकृत्य तथाविधमात्मस्वरूपं दर्शितम् अतः सुषुप्तौ तथाविधमात्मस्वरूपं सकृदेव सुखं प्रतिपत्तुं शक्यमिति तद्वाऽअस्यैतदात्मकाममित्यादिना (क° २१.) तथा दर्शयितुं तथाविधसुषुप्तिप्राप्तौ दृष्टान्तत्वेन श्येनवाक्यं प्रवर्ततऽइति श्रीमतां शङ्कराचार्याणामवतारिकावार्त्तिककृत् अवतारिका तु एवं स्वप्नबुद्धात्तयोः संचरत आत्मनः संसारविलक्षणत्वे महामत्स्यदृष्टान्त उक्तः इदानीं सुषुप्तावपि तद्विलक्षणत्वं दर्शयितुं श्येनादिदृष्टान्तमाह । श्येनो महाकायो मन्दवेगः पक्षिविशेषः सुपर्णस्तु वेगवत्तरोऽल्पविग्रहः । पक्षौ संहत्य संगमय्य सम्प्रसार्य सल्लयायैव (!) नीडायैव ध्रियते स्वात्मनैव स्वयं धार्यः सम्यक् लीयतेऽस्मिन्निति सल्लयो (!) नीडः आत्मा जाग्रत्स्वप्नयोः परिभ्रमणेन श्रान्तः सन् तक्रमहानार्थम् जाग्रत्स्वप्नयोरन्तोऽवसानं यस्मिन्नज्ञाते ब्रह्मणि सोऽन्तः तस्मै अन्ताय अज्ञातब्रह्मलक्षणस्वनीडाय धावति ॥१९॥ ननु जाग्रत्स्वप्नोपाध्यपगमेन सुषुप्तिं गतस्याप्यात्मनो न ब्रह्मैकत्वं तत्रापि भेदहेतोरविद्यायाः सत्त्वादित्याशङ्क्य न तावदविद्या आत्मनः स्वभावः तथा सति चैतन्यवत्तदतिवृत्तेरमोक्षापत्तेः अस्वभावत्वे तु कामकर्मादिवत्तन्निवृत्तेर्मोक्ष उपपद्यतऽइति